

Тетяна Воропаєва
(Київ)

ТРАНСФОРМАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ТА ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ (1991–2011): ЦІННІСНИЙ ВИМІР

У статті аналізуються результати емпіричного дослідження самоідентифікації громадян України за методикою Беррі, а також результати емпіричного дослідження базових цінностей за допомогою методики С. Шварца. Інтерпретуються емпірично виділені типи.

Ключові слова: національна і європейська ідентичність, громадяни України, базові цінності.

The problems of self-identification and the development of national and European identity of the citizen of Ukraine are analyzed in this article. The results of the empirical research of self-identification of the citizen of Ukraine by Berry method and the results of the empirical research of basic values by Schwartz method are analyzed. There are interpreted distinguished empirically types.

Keywords: national and European identity, citizen of Ukraine, basic values.

В статье анализируются результаты эмпирического изучения самоидентификации граждан Украины по методике Берри, а также результаты эмпирического исследования базовых ценностей при помощи методики С. Шварца. Интерпретируются эмпирически выделенные типы.

Ключевые слова: национальная и европейская идентичность, граждане Украины, базовые ценности.

Процес глобалізації не тільки приводить до прискорення внутрішніх трансформацій в Україні, але й змушує громадян України та керівництво держави бути готовими до адекватних відповідей на глобальні виклики часу. Це вимагає особливої уваги до проблеми завершення націотворення, формування базових цінностей та спільної ідентичності українських громадян.

Відомо, що проблема колективної ідентичності в зарубіжній науці вивчалась переважно в руслі соціальної і культурної антропології та психології з різних теоретико-методологічних позицій (З. Фрейд, Е. Еріксон, К. Юнг, Е. Дюркгейм, С. Московичі, Г. Теджфел, Дж. Тернер, С. Страйкер, Г. Кон, В. Коннор, М. Мід, А. Сміт, М. Баррет та ін.). Теоретичний аналіз різних концептуальних підходів до вивчення проблеми національної та європейської ідентичності (які є важливими репрезентантами колективної ідентичності) показує, що ідентичність є результатом процесу ідентифікації, яка найчастіше розглядається як процес уподібнення, ототожнення себе (або своєї групи) з ки-

мось або чимось. Ідентифікація розглядається як найважливіший механізм соціалізації, етнізації і виховання особистості, який проявляється у прийнятті індивідом певної соціальної ролі, в усвідомленні ним власної групової належності тощо. Отже, ідентичність – це динамічна структура, яка розвивається протягом усього життя людини, її розвиток є нелінійним і нерівномірним, може рухатися як у прогресивному, так і в регресивному напрямі, долати кризи ідентичності тощо. Ідентифікація – це процес, включений в цілісну життєдіяльність суб'єкта, нерозривно пов'язаний з когнітивною, емоційною, ціннісно-сисловою і поведінковою сферами особистості, зумовлений її потребами, мотивами, цілями й установками, опосередкований мовою, нормативними, знаково-символічними й аксіологічними системами культури [1, с. 61–63].

З другої половини 1980-х років підвищується інтерес учених з різних країн до проблеми національної ідентичності. Однак видані статті й збірники (див. праці Є. Галкіної, Н. Іванової, Н. Корж, Н. Лебедевої, Л. Науменко), а також проведені теоретико-емпіричні дослідження П. Гна-

тенка і В. Павленко [3], М. Рябчука [6], Я. Грицака [4, с. 188–197] та багатьох інших учених не вичерпали проблеми української національної ідентичності. Отже, колективна ідентичність громадян України вивчалась у вітчизняній соціогуманітаристиці переважно у філософському, історичному та соціологічному аспектах, без комплексного, міждисциплінарного аналізу емпіричних досліджень, конструктивне застосування якого можливе в рамках інтегративного підходу.

Застосування інтегративного підходу при дослідженні становлення колективної ідентичності громадян України передбачає врахування таких теоретико-методологічних засад: 1) системне вивчення процесу становлення й розвитку української ідентичності в контексті етногенетичних, націотворчих та інформаційних процесів; 2) дослідження української нації як повномасштабної (яка, за відомою міжнародною класифікацією Я. Крейчі та В. Велімські, є одночасно як етнічною, так і політичною), не розриваючи племінного, етнічного й національного етапів розвитку українства [9, с. 58–59]; 3) вивчення системоутворювальної ролі ціннісно-сислового виміру процесу ідентифікації суб'єктів (як індивідуальних, так і колективних); 4) врахування того факту, що українці в ході свого історичного розвитку змінили власний етнонім, адже при зміні етноніма народ залишається самим собою, і збереження колективного «ми» та самоідентичності зумовлюється спадкоємністю історичної пам'яті, етнічної ментальності та свідомості; 5) врахування того, що без завершення процесів націотворення і без збереження власної ідентичності Україна не буде конкурентоздатною державою у світі; 6) обов'язкове поєднання теоретичних та емпіричних досліджень, що унеможливить продукування неадекватних тверджень про нібито суцільну інтровертованість і меланхолійність українців та про неможливість їхньої однозначної цивілізаційної самоідентифікації; 7) врахування того, що Україні властивий синтезуючий тип міжцивілізаційної взаємодії [2]. Інтегративний підхід було застосовано нами при дослідженні становлення й розвитку національної та європейської ідентичності громадян України в рамках кількох наукових проєктів Центру українознавства Київського

національного університету імені Тараса Шевченка («Українська національна ідея: теоретико-емпіричні аспекти» [5, с. 127–134]; «Трансформація національної ідентичності: історіософські, культурологічні та соціально-психологічні аспекти» [7, с. 24–53] та ін.), у яких активну участь брали студенти й аспіранти факультетів психології та соціології, а також філософського факультету. Ці проєкти підтримали Фонд «Відродження», Фонд Фрідріха Еберта, Фонд фундаментальних досліджень Міністерства освіти і науки, а також Асоціація українських банків.

Метою цієї статті є висвітлення динаміки становлення й розвитку національної та європейської ідентичності громадян України в контексті ціннісних трансформацій. Значний внесок у дослідження цінностей (тобто соціально визначених об'єктів навколишнього світу, що виявляють позитивне чи негативне значення цих об'єктів для людини і суспільства (добро і зло, прекрасне і потворне, які містяться в явищах суспільного життя і природи)) зробили І. Кант, М. Шелер, Н. Гартман, Ф. Клакхон, Ф. Стродбек, Д. Матсумото, С. Рубінштейн, Г. Костюк, В. Тугарінов, О. Дробницький, Г. Андреєва, А. Асмолов, В. Ядов, О. Донцов, Н. Лебедева та ін. Проте ще не були досліджені ціннісні трансформації певного суспільства впродовж 20-ти років. У рамках названих проєктів протягом 1991–2011 років було досліджено гендерну ідентичність: особистісну; вікову; сімейну; соціально-професійну; майнову; релігійну; етнічну; метаєтнічну; місцеву (локальну); регіональну; національну (або громадянсько-політичну); європейську (або континентальну); планетарну (або загальнолюдську) та пострадянську ідентичність громадян України різних регіонів. Загалом було обстежено 39 400 респондентів віком від 18 до 87 років (у 1991 р. було опитано 300 респондентів; 1992-му – 400, 1993-му – 1200, 1994-му – 1250, 1995-му – 1250, 1996-му – 1500, 1997-му – 1500, 1998-му – 1500, 1999-му – 1500, 2000-му – 2500, 2001-му – 2500, 2002-му – 2000, 2003-му – 2000, 2004-му – 2500, 2005-му – 2500, 2006-му – 2500, 2007-му – 2500, 2008-му – 2500, 2009-му – 2500, 2010-му – 2500, 2011-му – 2500). Для вивчення трансформації різних видів ідентичності ми використали методику М. Куна –

Т. Макпартленда «Хто Я?», адаптовану методика «Шкала вимірювання ідентичності» М. Синерелли та інші методики. Для вивчення ціннісних трансформацій ми використовували методику вивчення ціннісних орієнтацій М. Рокіча і теоретичний та емпіричний підходи С. Шварца [10], який у 80–90-х роках ХХ ст. провів крос-культурні дослідження базових цінностей у 46 країнах світу (Болгарія, Чехія, Польща, Естонія, Угорщина, Словаччина, Словенія, Росія, Грузія та ін.). Надійність результатів проведеного дослідження забезпечувалась методологічним обґрунтуванням його висхідних позицій; використанням сукупності діагностичних методик, адекватних меті й завданням дослідження; поєднанням кількісного та якісного аналізу емпіричних даних; використанням методів математичної статистики із застосуванням сучасних програм обробки даних, репрезентативністю вибірки.

Застосування інтегративного підходу дозволило виявити досить цікаві трансформації: 1) у 1991–1994 роках пострадянська ідентичність займала перші місця (з 1-го по 5-те), але її відрив від інших форм ідентичності стабільно зменшувався; 2) упродовж 1994–2004 років значущість пострадянської ідентичності стрімко зменшувалась (хоча в групі етнічних росіян та російськомовних українців, які мешкають на Півдні та Сході України, пострадянська ідентичність займає досить високі позиції); 3) етнічна ідентичність у всіх групах поступово зростала (найактивніше зростання зафіксовано в росіян, українців, кримських татар, євреїв); 4) релігійна ідентичність почала стрімко зростати в другій половині 2001 року (після візиту Іоанна-Павла II в Україну), а починаючи з 2004–2005 років респонденти дедалі частіше використовують ідентитети «християнин» і «християнка»; 5) загальнолюдська (планетарна) ідентичність фактично не змінилась; 6) європейська ідентичність спочатку займала передостанні місця, але, починаючи з 1998–1999 років, її значущість почала зростати (особливо в групі етнічних українців, поляків, угорців, словаків, румунів, кримських татар); 7) найстрімкіше зростає європейська ідентичність у мешканців великих міст; 8) національна (або громадянсько-політична) ідентичність була законсервована

впродовж 1991–1993 років у всіх групах, однак, починаючи з 1994–1995 років, вона почала стрімко падати в групі етнічних росіян, білорусів, євреїв; поступове зростання цієї форми ідентичності в групі етнічних українців та в деяких групах національних меншин (передусім в групі етнічних поляків та кримських татар) простежується в 1997–1999 та 2004–2008 роках; 9) престижність національної (або громадянсько-політичної) ідентичності зростає більш повільно на Сході й Півдні України, на відміну від Півночі, Центру та Заходу України; 10) найвідчутніших трансформацій зазнала етнічна та національна (або громадянсько-політична) ідентичність, але розрив між цими формами ідентичності на Сході й Півдні є набагато більшим, ніж на Заході і в Центрі України; 11) до 2010 року в етнічних українців на Півдні й Сході України простежувалася тенденція до зростання європейської та національної (або громадянсько-політичної) ідентичності (у 2010–2011 рр. це зростання припинилося); 12) в етнічних українців, вірмен, білорусів та молдаван, які проживають на Сході та Півдні України, більш виражені ностальгічні настрої щодо радянської ідентичності; але в цих самих групах на Заході України на перше місце виходить бажання відчувати себе європейцями; 13) у 2004–2008 роках стабілізувались емпіричні показники етнічної ідентичності як у групі етнічних українців, так і в групі національних меншин; 14) у групі національних меншин у 2006–2007 роках виросло значення регіональної ідентичності (при грамотній регіональній політиці цей тип ідентичності міг би стати базовим підґрунтям для зміцнення загальноукраїнської ідентичності, адже в розвинутих країнах світу регіональна ідентичність розглядається як субнаціональна); 15) стала помітною тенденція до збільшення показників європейської ідентичності як у групі етнічних українців, так і в групі національних меншин; європейська ідентичність до 2011 року не втрачала своєї значущості, а отже, запит на європейськість є досить потужним в українському суспільстві. Дослідження дозволило простежити динаміку змін національної та європейської ідентичності громадян України в 1991–2011 роках (див. таблицю № 1):

Таблиця № 1

Рівень розвитку національної та європейської ідентичності	Національна ідентичність			Європейська ідентичність		
	1991 рік	2001 рік	2011 рік	1991 рік	2001 рік	2011 рік
Високий	26 %	25 %	21 %	24 %	30 %	27 %
Середній	56 %	48 %	40 %	49 %	47 %	38 %
Низький	18 %	27 %	39 %	27 %	23 %	35 %

Проведені нами теоретико-емпіричні дослідження показали, що ідентифікаційні матриці двох груп громадян України істотно відрізняються: для представників групи «В» (респонденти з розвинутою європейською і високою національною ідентичністю) характерна більш конструктивна ієрархія життєвих смислів та вищий рівень патріотизму, ніж для представників групи «Н» (респонденти з домінуючою пострадянською і низькою європейською та національною ідентичністю). У представників груп «В» і «Н» було виявлено чотири типи етнічної ідентичності (за типологією Беррі [8]): а) моноетнічна ідентичність з власною етнічною групою (відповідно – 71 % і 24 %); б) змінена ідентичність, яка сформувалася на основі самоідентифікації з чужою етнічною групою (відповідно – 5 % і 36 %); в) біетнічна ідентичність (19 % і 6 %); г) маргінальна етнічна ідентичність (5 % і 34 %), коли чужа етнічна група розцінюється як така, що має більш високий економічний і соціальний статус, ніж власна (цей феномен пояснюється прагненням індивіда інтегруватися в домінуючу групу і таким чином одержати позитивний соціальний статус).

Було з'ясовано, що ціннісно-сміслові поле національної та європейської ідентичності респондентів з високим та низьким рівнем цих форм ідентичності істотно відрізняється: для представників групи «В» (до якої входять переважно особи з моноетнічною і біетнічною ідентичністю) характерна більш конструктивна ієрархія життєвих смислів, де домінують екзистенційні та самореалізаційні смисли, ніж для представників групи «Н» (до якої входять переважно особи з маргінальною і зміненою етнічною ідентичністю), де домінують гедоністичні й статусні смисли. Проведене дослідження дозволило виявити деякі ціннісні трансформації, які зумовлюються кардинальними соціально-економічними та суспільно-політичними

змінами в Україні: досить помітними є зсуви орієнтацій громадян України з пацифістських та етичних цінностей на ділову активність та прагматичні й матеріальні цінності. Простежується динаміка ціннісних пріоритетів молоді в умовах соціально-економічної кризи (коли зростає значимість цінностей «активне, діяльне життя», «цікава робота», «матеріально забезпечене життя») і в умовах відносно економічної стабільності (коли зростає значущість цінностей «пізнання» і «творчість»). Виявлено поступове зростання «ваги» таких цінностей, як «здоров'я», «упевненість в собі», «свобода», «цікава робота». Саме такі ціннісні орієнтації можна конструктивно використати як важливий демократичний трансформаційний ресурс українського суспільства. Представники групи «Н» більше орієнтуються на успішну кар'єру, фінансово забезпечене й комфортне життя, відпочинок і розваги, для них характерне домінування прагматичних та гедоністичних установок. Для представників групи «В» характерні орієнтації на суспільне визнання, цікаву роботу, пізнання, творчість, життєву мудрість; вони також високо цінують мир у всьому світі та в Україні. У цілому трансформації ціннісних орієнтацій громадян України пов'язані з прагненням покращити своє життя матеріально та фінансово, з посиленням прагматичних та утилітарних устремлінь, з деформацією суспільних і моральних ідеалів, із загальним зниженням значення базових цінностей (тобто тих фундаментальних норм і принципів, які забезпечують цілісність соціальних систем та національних спільнот завдяки тому, що в них виражається особлива значущість певних матеріальних та духовних благ для існування й розвитку даних систем).

У трьох вікових групах (молодь, люди середнього віку і пенсіонери) виокремився блок незмінних цінностей, які можна

зарахувати до базових цінностей української культури, що транслюються від покоління до покоління. Проте представникам старшого покоління більш властивий потяг до стабільності та визначеності, а представникам молодого покоління – потяг до динамічності та змінюваності. З'ясувалося, що впродовж 2004–2008 років усталився базовий ціннісний профіль сучасних українців, який у 2009–2011 роках був трохи деформований (перша цифра репрезентує дані 2005–2007 рр., друга – дані 2009–2011 рр.): доброзичливість (4,62/4,59); універсалізм (4,58/4,55); самовияв (4,53/4,46); традиційність (4,49/4,46); безпека (4,43/4,46); майстерність (4,37/4,39); рівноправ'я (4,33/4,20); автономія (4,21/4,13); гармонія (4,06/4,02); конформізм (3,88/4,22). Поєднання самовияву й універсалізму свідчить про потяг українців до справедливості й толерантності; універсалізму й доброзичливості – про альтруїстичну спрямованість; традиційності й конформності – про прагнення зберегти стабільність за рахунок добровільного самообмеження й підпорядкування; конформності й безпеки – про прагнення захистити порядок, стабільність та соціальну гармонію; самовияву й майстерності – про творчу спрямованість. Проведене дослідження показує, що, попри деякі деструктивні впливи у 2009–2011 роках, базові цінності українців є екзистенційними, екофільними та персоналістичними. Деструктивні трансформації таких цінностей, як рівноправ'я та автономія, треба обов'язково подолати, адже вони є аксіологічною і моральною базою соціальної відповідальності й дуже важливі для підтримки та розвитку демократії. Відновлення значущості цінностей майстерності й автономії є підґрунтям і ціннісною базою для розвитку вільного підприємництва, а посилення цінностей самовияву і майстерності є аксіологічною базою для окреслення української трудової етики та утвердження творчого призначення українців. Найпотужнішими чинниками, які визначають семантичний простір ціннісно-мотиваційної структури всіх груп респондентів, є толерантність, добродійність, самоопанування, які можна назвати базовими ціннісними тенденціями українців. Одержані результати демонструють не тільки досить значний виховний потенціал системи базових цін-

ностей українців, але й «національний внесок» українців в систему загальнолюдських цінностей, адже останні загальнолюдські тенденції (процеси глобалізації й інформатизації, боротьба з тероризмом і екологічними проблемами та ін.) свідчать, що базові цінності українців є своєрідною «відповіддю на глобальні виклики часу», оскільки людство шукає нові стратегії взаємодії та життєдіяльності на планеті Земля, і у зв'язку з цим українська миролюбність, толерантність, екофільність, добродійність, неагресивність, неекспансивність і шанобливість до інших культур набувають загальнолюдського звучання. Цей «український внесок» у процес поступу людської цивілізації підтверджує поступове зростання пріоритетності ідеалів ненасильництва, природозбереження та гуманістичних цінностей в системі нових світоглядних орієнтирів людства.

Для повноцінного розвитку національної та європейської ідентичності громадян України необхідно захистити український інформаційний простір; забезпечити інформаційно-психологічну безпеку українських громадян; підняти на більш високий рівень політичну культуру населення України; подолати соціально-психологічні стереотипи утопічного й тоталітарного походження та комплекс національної неповноцінності; розширити ціннісну базу демократичних сил; досягти стану незворотності державотворчих процесів і стабілізації політичного й соціально-економічного життя; довести до логічного кінця незавершений процес консолідації української нації в єдиний соціально-політичний організм (на противагу посиленню регіональної сегментації країни); виховувати національно свідомих громадян і духовно сконсолідувати громадян України на основі європейських ідеалів, базових цінностей та української національної ідеї.

Література

1. *Воропаєва Т.* Специфіка самоідентифікації етнічних українців на Півдні України / *Т. Воропаєва* // Проблеми національно-культурної самоідентифікації українців на Півдні і Сході України в контексті етнополітики Європейського Союзу : матеріали наукової конференції. 6 червня 2007 р. – О. : Регіональний філіал Національного інституту стратегічних досліджень в м. Одесі, 2007. – С. 61–65.

2. *Воропаева Т. С.* Специфика самоидентификации этнических украинцев и русских в Украине: социально-психологические аспекты / Т. С. Воропаева // *Личность в межкультурном пространстве*. – М. : РУДН, 2008. – Ч. 1. – С. 23–28.
3. *Гнатенко П. И.* Идентичность: философский и психологический анализ / П. И. Гнатенко, В. Н. Павленко. – К. : Арт-Пресс, 1999. – 466 с.
4. *Грицак Я.* Страсти за націоналізмом. Историчні есеї / Я. Грицак. – К. : Критика, 2004. – С. 188–197.
5. *Піскун В.* Сучасна українська національна ідея: теоретико-емпіричне дослідження / В. Піскун, Т. Воропаєва // *Українознавство. Календар-щорічник – 2004*. – К. : Українська видавнича спілка, 2003. – С. 127–134.
6. *Рябчук М.* Від Малоросії до України: парадокси запізненого націотворення / М. Рябчук. – К. : Критика, 2000. – 365 с.
7. *Сергійчук В.* Трансформація національної ідентичності: історіософські, культурологічні та соціально-психологічні аспекти / В. Сергійчук, В. Піскун, Т. Воропаєва // *Фундаментальні орієнтири науки*. – К. : Фонд фундаментальних досліджень, 2005. – С. 24–53.
8. *Berry J.-W.* Cross-cultural psychology: Research and applications / J.-W. Berry, Y.-H. Poortinga, M.-H. Segall, P.-R. Dasen. – Cambridge : Cambridge University Press, 1992. – P. 44–62.
9. *Krejci J., Velimsky V.* Ethnic and Political Nations in Europe / J. Krejci, V. Velimsky. – New York, 1981. – P. 58–59.
10. *Schwartz S.-H.* Universals in the structure and content of values: Theoretical advances and empirical tests in 20 countries / In M.-P. Zanna // *Advances in Experimental Social Psychology*. – Orlando, FL : Academic. – 1992. – Vol. 25. – P. 1–65.